

Citation:

S. Dresden, Levensbericht M. Bataillon, in:
Jaarboek, 1977, Amsterdam, pp. 213-217

Herdenking van

Marcel Bataillon

(20 mei 1895 – 4 juni 1977)

door S. Dresden

Wanneer leven en werk van een groot geleerde zijn afgesloten en een voorlopige balans kan worden opgemaakt van de persoon die hij was en het werk dat verricht werd, is de eerste reactie dikwijls één van verbazing. Hoe is het mogelijk, zo vraagt men zich af, dat zo veel onderzoek, zo talrijke uiteenzettingen en zo verfijnde analyse in één en dezelfde persoon hun oorsprong vinden? Verbazing en bewondering doen zich dan ook voor bij het overlijden van Marcel Bataillon. Hij bezat een veelomvattende geest, zijn eruditie bestreek uitgebreide gebieden en zijn werkkraft leek onuitputtelijk. Het gevolg hiervan moet wel zijn, dat het oeuvre van deze grote geleerde niet door één persoon herdacht, laat staan naar behoren gewaardeerd kan worden. Zou een godsdiensthistoricus hier op dit ogenblik het woord voeren, hij zou wellicht pijnlijk ervaren hoe gering zijn kennis is om het literaire comparatisme van Marcel Bataillon te doen zien. Voor een Erasmus-specialist zou gelden, dat hij ook en vooral hispanist moet zijn, wil hij het belang van Bataillon's grote werken ten volle beseffen. Zelf zou ik dan ook lang gearzeld hebben hier kort het woord te voeren, ware het niet dat een zeker aantal beschouwingen te mijner beschikking was gesteld. Daaronder noem ik in het bijzonder de tekst van een openingscollege dat Prof. J. Lechner in Leiden voor hispanisten heeft gegeven en dat geheel aan Bataillon was gewijd. De toevallige spreker van hedenmiddag krijgt hierdoor een ruggesteun die hij dringend nodig heeft, onder andere om in het leven van Marcel Bataillon aan te tonen hoe het toeval tot een soort noodlot, tot een zelf gemaakte beschikking gemaakt kan worden.

Bataillon is de grootste der 20ste eeuwse hispanisten genoemd en zelfs de vorst van de hispanisten, hij is de grondlegger van de vermaarde hispanistiek in Frankrijk, en zo zou men nog lang door kunnen gaan. Toch is hij door een toeval hispanist geworden. In 1895 te Dijon geboren wordt hij in 1913 toegelaten tot de Ecole Normale Supérieure waar hij zich voornamelijk zo niet uitsluitend bezig houdt met klassieke letteren. Enkele jaren later, tijdens een ziekte, solliciteert hij naar een beurs die studie in Spanje mogelijk maakt. Waarom hij het gedaan heeft, ontgaat mij ten enenmale, maar misschien moet er niet veel achter worden gezocht en stelt Bataillon, zoals zo velen toen en nu, een verblijf in het buitenland op prijs. In ieder geval deelt hij in zijn sollicitatie waarheidsgetrouw mede, dat hij geen spaans kent. Maar het toeval heeft, als ik het zo mag zeggen, zijn dobbelstenen al geworpen: Bataillon ontvangt de beurs die hij besteden kan aan de studie van zijn keuze, en die keuze valt in Spanje op het spaans.

Was de oorsprong werkelijk een toeval, nu wordt volgens de regels van het spel gespeeld en ernaar gestreefd een systematische studiegang te bepalen. Overigens gebeurt dat ook weer niet zonder ingrijpende onderbrekingen. Van de winter 1915 af is Bataillon voor een aantal maanden in Sevilla waar hij naast de studie van

het spaans ook de rijke bibliotheek bekijkt die de natuurlijke zoon van Columbus bijeen had gebracht. Bovendien begint zich een belangstelling voor het spaanse humanisme te vertonen in de aandacht die hij wijdt aan Fernán Níñez de Guzmán een hoogleraar in de rhetorica en in het grieks aan de universiteit van Salamanca. Dit alles kan echter al spoedig niet voortgezet worden: in 1916 is Bataillon hersteld van tuberculose en geschikt bevonden om in militaire dienst te gaan. In verschillende rangen maakt hij de oorlog tot het einde toe mee.

Wanneer Bataillon dan terugkeert tot de spaanse studiën doet zich een klassiek patroon voor, dat wil zeggen: een ontwikkeling die karakteristiek lijkt te zijn voor een aantal grote geleerden uit diezelfde tijd. Uiteraard volgt eerst de licence en in 1920 is hij agrégé. Daarna een twee-jarig verblijf aan de Ecole des Hautes Etudes Hispaniques in Madrid, waarin hij wederom met ziekte te kampen had, om dan van 1922-1926 docent in het frans te worden aan de universiteit van Lissabon. Het is voor Bataillon een unieke gelegenheid zich op de hoogte te stellen van de befaamde oude spaanse werken die de bibliotheek aldaar bezit, zijn kennis van de portugese cultuur te vergroten en kennis te maken met de wederzijdse beïnvloedingen die de beschavingen van het iberische schiereiland kenmerken.

Zoals gezegd is de uiterlijke levensloop bijna voorspelbaar geworden: Bataillon is enkele jaren leraar Spaans in Bordeaux, van 1929 tot 1937 lector in Algiers en wordt in 1937, na zijn doctoraat, hoogleraar in Parijs. Zoals gebruikelijk, legt Bataillon de faculteit een thèse en een thèse complémentaire voor: de laatste is een critische facsimilé uitgave van Juan de Valdés' *Dialogo de doctrina cristiana*. De eerste is in feite het enige zeer omvangrijke werk dat Bataillon gedurende zijn gehele leven heeft geschreven: *Erasmus et l'Espagne*, een studie die, door nauwgezetheid en diepgang, van beslissende invloed is geweest op het Erasmus-onderzoek. Merkwaardige bijzonderheid: Bataillon heeft ondanks herhaald aandringen van lezers en vooral ook van de uitgever altijd geweigerd dit snel uitverkochte werk te doen herdrukken. De talrijke aanvullingen en correcties, die hij sinds 1937 verzameld had, dwingen hem echter een hernieuwde versie te maken. Daarvan is het in al die jaren niet gekomen: men moet nu genoegen nemen met een spaanse vertaling *Erasmus y España*, die door Bataillon geautoriseerd is en aangevuld. In plaats van hier de verschillende voorstudies of onafhankelijke artikelen op te sommen die sinds het begin van de 20er jaren verschijnen, is het mij liever iets uitvoeriger aandacht te schenken aan dit monumentale werk dat zeker 15 jaren van voorbereiding heeft geëist maar een geheel leven tot inzet heeft gehad.

Op het eerste gezicht en afgaand op de titel lijkt deze studie in een overbekende categorie van literair comparatisme te vallen: Erasmus in Spanje, Erasmus en Spanje, het zijn beide aanduidingen die met talloze andere overeenstemmen (*Goethe in Frankrijk, Shakespeare in Duitsland* etc. etc.) en als geliefkoosde dissertatie-onderwerpen dikwijls niet veel goeds voorspellen. Dergelijke werken moeten inderdaad als uitgangspunt een zo mogelijk volledig overzicht geven van allen die in Frankrijk de invloed van Goethe's werk in hun eigen oeuvre doen zien. Daarmede is een zo zware eis gesteld en worden vele jaren zo zeer in beslag genomen, dat het eigenlijke werk na deze inventarisatie nauwelijks meer begonnen kan worden. Onderzoek naar de wijze waarop de invloed ondergaan en misvormd wordt komt in vele gevallen nauwelijks ter sprake, studie van culturele achter-

gronden zelden of nooit. Dit alles naar aanleiding van de titel, maar de ondertitel bij Bataillon luidt nu juist: *Recherches sur l'histoire spirituelle du XVIIe siècle*. Daarmede zijn wel zeer grote beloften gedaan; zij worden tijdens de lectuur van het werk ook inderdaad gerealiseerd. Wat dat betekent, kan het best aan de hand van een enkel concreet voorbeeld duidelijk worden gemaakt. Maar misschien is het toch nuttig er allereerst aan te herinneren, dat Erasmus bijzonder veel geschreven heeft, een omstreden figuur was en dat zijn invloed letterlijk alle grenzen overschreed. Alleen daaraan al zijn duizenden en duizenden pagina's besteed; voegt men er de spaanse godsdienst- en cultuurgeschiedenis aan toe, dan lijkt het einde helemaal zoek en is een maximum aan inzicht, compositie en doorzettingsvermogen vereist om tot een resultaat te geraken. En dat is nog niet alles! Geschiedenis van de spaanse mystiek is niet te vermijden, maar evenmin mogen biografische of filologische gegevens verwaarloosd worden.

In 1516 bijvoorbeeld verschijnt Erasmus' editie van het *Novum Instrumentum* een editie van het Nieuwe Testament in het grieks met inleiding, noten en een nieuwe latijnse vertaling. Dat laatste was natuurlijk al gevaarlijk nieuw, maar ook al las men de tekst niet, de titel op zich zelf getuigt al van een zekere lust tot provocatie. Hoe dan ook, de gedachte aan een dergelijke uitgave leeft bij Erasmus al een tiental jaren eerder; desondanks schrijft hij in 1517 na de publicatie, dat het Nieuwe Testament halsoverkop gedrukt werd en niet echt uitgegeven (*praecipitatum fuit verius quam editum*). Hoe is dat te begrijpen? Moet aanvaard worden, dat de bazelse drukker Froben enorme haast had, omdat hij een prachtige en belangrijke spaanse uitgave vóór wilde blijven? Wil Erasmus zich verontschuldigen voor gemaakte fouten of zijn soms uitdagende opmerkingen camoufleren? Weliswaar geldt het hier een biografisch feit dat vast staat, maar het is niet zo eenvoudig de zin ervan vast te stellen: daarbij worden behoedzaamheid, invoelingsvermogen en een volledig overzicht der mogelijkheden vereist, en Bataillon voldeed daaraan. Intussen is dit nog maar een biografisch feit; veel ingewikkelder wordt, naar men begrijpen zal, de filologische studie van passages die een wezenlijke theologische betekenis hebben. Wanneer Erasmus in de eerste woorden van het Johannes-evangelie het *verbum* van de Vulgaat-tekst door *sermo* vervangt, dan moet men niet denken dat de zaak onder filologen kan blijven. Dan zou hij zich daarmee tegen de Incarnatie hebben uitgesproken! Het betreft dus niet een taalkundig of tekstcritisch probleem alleen, het gaat om essentiële vraagstukken die nooit of te nimmer als haarkloverijen beschouwd mogen worden maar direct op ware levenskwesaties, letterlijk op leven en dood betrokken zijn. Ook hier en in soortgelijke gevallen weet Bataillon door de talloze moeilijkheden heen een weg te vinden die leidt tot bevredigende en dikwijls briljante oplossingen.

En dan is er uiteraard nog de gehele problematiek rondom de Erasmusreceptie in Spanje, feitelijk het centrale onderwerp van deze studie. Het is uitgesloten de talloze steentjes en brokjes, die als het ware het mozaiek van deze beïnvloeding vormen, hier stuk voor stuk te doen zien. Ik volsta met te wijzen op een ander en een algemeen gegeven, dat de gehele studie van Bataillon doortrekt. Het opmerkelijke ligt namelijk hierin besloten, dat Erasmus' invloed zich in zeer sterke mate openbaart in het spaanse godsdienstige leven. Natuurlijk gebeurt dat niet altijd met dezelfde intensiteit en in dezelfde richting, maar het is sinds Bataillon

nooit meer weersproken, dat erasmiserende spaanse theologen en leken een zekere verinnerlijking van het godsdienstig leven – vormen van piëtisme, zou men zeggen – nastreefden en daarin het gewichtigste zo niet het enige religieus beleven wensten te zien. Bovendien is het van groot belang dat Bataillon door nauwgezet historisch onderzoek heeft kunnen aantonen hoe in Spanje humanisme en theologie elkaar niet alleen niet bestrijden, maar in vele opzichten en vooral bij de hogere geestelijkheid samengaan. Tegenwoordig zal men zich daarover niet in het bijzonder verbazen, maar dat is juist aan Bataillon te danken: in 1937 leefden velen nog in de overtuiging, dat er altijd een verwijdering zo niet een breuk bestaan moet hebben tussen kerk en humanisten. Hoe ingewikkeld deze grenslijnen te trekken zijn, wordt door Bataillon's studie duidelijk gemaakt, vooral wanneer men bedenkt dat in Spanje met name ook de *conversos*, de gedoopte joden, een rol van betekenis gespeeld hebben in de erasmiserende beïnvloeding van godsdienst en mystiek. De figuur van Erasmus, zoals deze in Spanje verschijnt, wijkt dus wel af – en zo dringt het cultureel comparatisme weer door – van wat elders gebeurd is. Hier is veel minder of in het geheel geen sprake van Erasmus als ironische criticus van zeden en gebruiken, als ondermijner der theologische zekerheden, die in de loop der eeuwen meer en meer als spotter, satiricus, scepticus, rationalist, zelfs als atheïst gezien kon worden. Bataillon heeft met grote stelligheid en na bronnenonderzoek dat geen andere conclusie toelaat, een andere oriëntatie in de Erasmus-studiën aangebracht, en tegelijkertijd getoond op welke wijze comparatistisch onderzoek de complexiteit van bijzonder moeilijk vatbare gegevens kan benaderen.

Met deze fundamentele studie treedt Bataillon definitief in de openbaarheid. Men kende hem natuurlijk allang: zijn talrijke artikelen hadden daar voldoende voor gezorgd. Maar nu begint dan zijn grote carrière: in het jaar van zijn promotie wordt hij lector in Parijs, in 1938 professeur sans chaire en pas in 1944 professeur titulaire aan de Sorbonne, een functie die hij maar kort zal vervullen. In 1945 doet hij zijn intrede in het Collège de France, de instelling die haar ontstaan in de XVIde eeuw te danken heeft aan humanistische idealen en initiatieven. Hij is daar ingeleid, als men het zo kan uitdrukken, door Mario Roques en Jean Baruzi, een karakteristiek tweetal omdat het een groot filoloog betreft en de godsdienst-historicus die een schitterend boek over San Juan de la Cruz had geschreven. Niet minder karakteristiek is het feit dat hij de comparatist Paul Hazard opvolgt en een leerstoel bezet waarvan de opdracht luidt: Langues et littératures de la Péninsule Ibérique et de l'Amérique Latine. Van 1956 af tot aan zijn pensionering zal Bataillon in de functie van *administrateur*, als permanent rector dus, zijn krachten geven aan een instituut dat hem dierbaar was geworden en waarvan hij een voortreffelijk vertegenwoordiger is geweest.

Er is wel gezegd, dat het leven van een geleerde zich in zijn werken openbaart en hij alleen daarin voortleeft. Ongetwijfeld is daar veel van waar, maar toch heeft men soms ook de indruk dat er iets te loor is gegaan van het geheel dat bij vele eminente onderzoekers uit definitief werk en een vergankelijke houding ten aanzien van dat werk, van levensproblemen e.d. is geweest. Zo zou het niet al te moeilijk vallen een overzicht te geven van Bataillon's colleges aan het Collège de France, een volledige opsomming samen te stellen van vele belangrijke artikelen en studies, van talrijke eerbewijzen en eredoctoraten, van zijn werkzaamheden

binnen het *Bulletin Hispanique*, de *Revue de Littérature Comparée* enz. Ondank de nagestreefde volledigheid zou men Bataillon dan in zekere mate tekort hebben gedaan. Hij heeft immers ook een open oog gehad voor de maatschappelijke resonanties van zijn studiën. Daarbij moet niet in de eerste plaats gedacht worden aan recente gebeurtenissen. Wél heeft Bataillon, de grootmeester van de franse en misschien wel van de mondiale hispanistiek, sinds 1937 – het jaar dat zijn dissertatie verscheen – tot vlak voor zijn dood in 1977 geen voet meer in Spanje gezet. Zo is hij ook in de 30er jaren één der oprichters geweest van wat hier het Comité voor Waakzaamheid tegen het fascisme heette. Eens te meer worden het toeval of althans uiterlijke omstandigheden zinvol en tot persoonlijke bestemming gemaakt. Leven en werk zijn ook hier hecht met elkaar verbonden: Bataillon wendt zich weliswaar niet af van het continentale humanisme, maar richt dit als het ware op de overzeese gebiedsdelen van Spanje en bestudeert dan in het bijzonder Bartolomé de las Casas. Deze Dominicaan van joodse afkomst heeft zich als één der eersten afgevraagd welke rechten en welke plichten een koloniserende natie zou bezitten en welke wetten in kolonies dienen te gelden. Een typisch humanistisch probleem dat Bataillon niet alleen daarom jarenlang na de tweede wereldoorlog zal bezighouden, maar dat bovendien van *actueel* belang was: ethnocide was genocide voorafgegaan en vertoonde soortgelijke structuren.

Ook al is Bataillon zijn leven lang een apostel van *humanitas* en verdraagzaamheid geweest, daaruit volgt geenszins een gebrek aan strijdbaarheid. Hij heeft op zijn wijze voor een ideaal gestreden en met de middelen waarover hij beschikte. Machtige middelen overigens voor degenen die naar hem luisteren wilden en konden. Bataillon had als persoon schijnbaar iets gereserveerds, waardoor hij anderen op een afstand kon houden. Of hij het wilde of niet, men ontkwam soms moeilijk aan de indruk, dat hij in navolging van de vereerde Montaigne een *arrière-boutique* voor zich zelf had ingericht waartoe niemand toegang had. Een vleugje ironie dat zijn uitspraken soms begeleidde, maakte het moeilijk vast te stellen wat hij werkelijk bedoelde. Toen hij lid van het Institut werd, verklaarde hij met een parafrase van de woorden uit *Ecclesiastes*: „Il y a temps pour se moquer des Académiciens, temps pour être élu membre de l’Institut”. Er spreekt sereniteit, en vooral distinctie en integriteit uit deze woorden. Misschien is met *evenwicht* nog het best gekarakteriseerd wat Bataillon in een rijk oeuvre en vruchtbaar leven nastreefde.